

**ULUSLARARASI
YÜKSEK DİN ÖĞRETİMİ
SEMPOZYUMU**
(Akademik ve Sosyal Yönleriyle)

II. CİLT

24-25 Ekim 2019

MALATYA

BİLDİRİLER KİTABI

Yayına Hazırlayan
Prof. Dr. Fikret KARAMAN

İnönü Üniversitesi
(İlahiyat Fakültesi)

İnönü Üniversitesi Yayınları No: 81
İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları No: 6

Sertifika No
26607

Yayına Hazırlayan
Prof. Dr. Fikret KARAMAN

ISBN
978-605-7853-24-0 (Tk)
978-605-7853-26-4 (Z.c)

1. Baskı Aralık 2019 Ankara 500 Adet

Editörler

Doç. Dr. İbrahim AŞLAMACI
Doç. Dr. Cemil ORUÇ
Doç. Dr. Yusuf BATAR
Dr. Öğr. Üyesi Recep UÇAR
Arş. Gör. Gülşen SAYIN

İsteme Adresi

İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
44280 Kampüs / MALATYA
Telefon: 0422 377 49 99
e-posta: ilahiyat@inonu.edu.tr

Baskı

TDV
YATIRIM MENKUL DEĞERLER A.Ş.
BASIM EVİ / PRINTING HOUSE

Ostim OSB Mahallesi
1256. Cadde No: 11 06370
Yenimahalle / ANKARA
Tel: 0312 354 91 31 (pbx)
Faks: 0312 354 91 32
e-posta: bilgi@tdv.com.tr

XIX-XX YÜZYILIN BAŞLARINDA KUZEY-BATI AZERBAJCANIN ŞEKİ BÖLGESİNDE DİNİ TEDRİS MÜESSİSELERİ

Elşen ABDURAHMANOV*
Habil HALİLOV**

3 Giriş

Azerbaycan'ın kuzeybatısında bir bölge olan Şeki, Büyük Kafkas Dağları'nın eteklerinde yer almaktadır. Kura'nın kuzey-sol kıyısındaki en önemli ekonomik ve idari merkezlerden biri olan Şeki Eyaleti (Şako, Şake) aynı isme sahip merkezi olan (Şake, Gürcistan kaynaklarındaki Nuxpato), Gabela ve Cambisena gibi kilise idare birimine sahip olan yepiskopluq yeparxiyası idi.¹ Eyalet batı ve güney-batı tarafından Kam-bisena eyaleti, kuzey-doğu tarafından Lpinia ve güney-doğu tarafından Gabela ile sınırlandırılmıştır. *Harita 1.* Şekin dahil olduğu, Kafkas Albaniyası'nın ilk dini-Hıristiyan eğitim kurumu da o zamandan - IV-V yüzyıllardan itibaren görünmeye ve oluşmağa başladı.²

Arap Halifeliği'nin yaranması ve komşu ülkelere olan yürüyüşleri Asya, Avrupa ve Kuzey Afrika'nın sosyal, politik, ekonomik ve kültürel yaşamını önemli ölçüde değiştirdi. İran Sassani devleti üzerinde kazanılan seri zaferler (636'da Kadişiyya, 637'de Ktesifon ve 642'de Nahavand ve Hamadan) arapları Azerbaycan topraklarına götürdü. Azerbaycan'a giren ilk Arap ordusu 639'da Muganı ele geçirdi ve yerel halkla bir anlaşma yaptı.³ Şeki ve çevresinin araplar tarafından zabtı, 645-646'da Salman bin Rabia önderliği ile

1 *Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Şeki Bölgesel İlim Merkezi, araştırma görevlisi

** Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Şeki Bölgesel İlim Merkezi, araştırma görevlisi
Мамедова Ф.Дж. Политическая история и историческая география КавказскойАлбании (III и. до и. э.-VIII в. и. э.) Баку-Элм. 1986, с.89

2 Мамедова Ф.Дж. 1986, с.217-235

3 Ziya Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, s. 92-93.

gerçekleşti.⁴ Fakat, arapların Azerbaycan'da, özellikle onun kuzey tarafında - Albaniya arazisinde güçlenmesi ve bölgede İslam'ın yayılması VII yüzyılın sonu-VIII yüzyılın ortalarına denk geliyor.⁵ O zamandan itibaren, İslam dini, Çarlık Rusyası tarafından Kuzey Azerbaycan'ın işgaline kadar hakim role sahip olmuş (işgal 1828 Türkmençay anlaşması ile sona erdi-yazarlar), toplumun sosyal, kültürel ve eğitim kurumları bu dine dayanarak kurulmuş ve yönetilmişti. Doğal olarak, bahsi geçen zaman kesiğinde, Azerbaycan'da ilk, orta ve yüksek din eğitimi kurumları İslam'ın tek prensibine dayanarak kurulmuştur.

I. Mescit ve medrese sisteminin formalaşması

Sözlükde "okumak, anlamak, bir metni öğrenmek ve ezberlemek için tekrarlamak" anlamına gelen ders (dirase) kökünden gelen bir mekan ismi olan medreselerin ilk olarak ne zaman kurulduğu hususunda farklı görüşler bulunmaktadır. Bazı kayıtlarda bu tür bir mekanın Hz. Peygamber döneminde Medinede yapıldığı bilinmektedir. Resul-i Ekrem döneminde Kuran öğretiminin yapıldığı bir eve darülkurra adı verilmiştir. Bu evin medreselerin doğuşunda bir başlangıç olduğu ileri sürülmüştür.⁶

İlk müslüman Kuran eğitimi evlerde, mescitlerde ve suffalarda organize olunurdu. Hz. Peygamberin (s.a.v.) yaptırdığı üç bölümlü mescidin bir bölümü suffa ismile belli idi. Burada 400-e kadar gelen-giden vardı, 80 talebe ise burada daimi kendine mesken salarak okuyordu. Pedagoji tarihini araştıran, azerbaycanlı profesör Ferruh Rüstemov bu mektebin önemini yüksek değerlendirerek yazıyordu: "Suffa sonraki dönemlerde Avrupa okullarında uygulanan ve bu gün Y.A.Komenski (1592-1670-ci yıllar, görkemli Çek pedagoğu, yazar) tarafından yaratılan sınıf-ders sistemi için model oldu. Burada ciddi disiplin hüküm sürüyor, çocuklar eğitimle yanaşı, burada yaşıyor, aynı zamanda maddi amaç için çalışıyorlardı".⁷

"Sizin en hayırlınız, Kuran-ı Kerimi öğrenen ve sonra da onu, başkalarına öğretendir" hadisi-şerifini esas alan müslümanlar bu görevin tamamlanmasına gayret ediyorlardı. Bu nedenle ilk başlangıçta mescitlerde Kuranın okutulmasına, ilahiyat ve fikh gibi ilimlerin tedrisine önem veriliyordu. Mescitler aynı zamanda sosyal ve siyasi meselelerin hall olunduğu, hutbeler okunduğu bir mekandı.

Zaman geçtikçe İslami eğitim sistemi inkişaf ediyor, tedris prosesi sistematikleştiriliyor, daha net ve genel öğretim programları geliştiriliyordu. Mescit nezdindeki okullar ilköğretim, medreselerse orta ve yüksek tahsil kurumlarına çevriliyordu. Okullarda öğrenciler ilk önce Kurani-Kerimin elifbasını

4 İbn-Əl Əsir.Əl-Kamil Fit-Tarix. Ərəb dilindən tərcümə edən M. Əfəndizadə. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı.Bakı 1959, s. 23.

5 Ziya Bünyadov. 2007, s. 98-103.

6 İslam Ansiklopedisi.Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmalar Merkezi.Cilt 28. Ankara 2003, s. 323-324.

7 F.A.Rüstəmov. Pedagoqika tarixi (xaricdə təhsil və pedaqoji fikir tarixi) Derslik. Bakı "Elm və təhsil", 2010, s 162-163.

öğreniyor, sonra Kurandan bazı parçaları (cüzleri) ezbere ediyorlardı. İlk temel dini bilgilerin yanısıra öğrencilere arap ve fars dilbilgisi, hesap, tabiat, mantık, dinler tarihi, edebi parçaların okunması ve husnu-hatt alanında bazı bilgiler veriliyordu. Öğrenciler 15 yaşına kadar ilk eğitimi okulda aldıktan sonra medreseye kabul ediliyorlardı.

IX-XI yüzyıllarda Azerbaycanda din eğitimi ile birlikte, edebiyat, hukuk, doğabilimi, tıp, matematik, astronomi bilimlerinin gelişimi görülmektedir. Aynı zamanda bu dönemde dini eğitim müesseseleri oluşmaya başlıyor.⁸

Hatta azerbaycanlı ülamalardan bazıları (örneğin: Hatib Tebrizi, Fahreddin Ebülfezl İsmail ibn el-Müsenna et-Tebrizi) Bağdatın Nizamiye medresesinde ders verirdi.⁹ Artık XIII-XV yüzyıllarda Tebrizde "Kazaniye", "Felekiye", "Maksudiye", "Muzafferiye", "Nesriye", Şenbi-Kazanda "Şafiye" ve "Hanefiye", Rebi-Reşidide "Reşidiye" Baküde Şirvanşahlar sarayının "Şah mescidi" yanında medrese, Seyid Yahya medresesi, Erdebilde Şeyh Sefi kümbeti nezdinde "Darul-irşat", Derbend mahalle mescidi yanındaki medreseler faaliyetliydi. Medreselerde Azerbaycanın ünlü müneccimi, matamatikçisi, tarihçisi Hacı Nesireddin Muhammed Tusinin "Edeb el-mutaallimin ve muhassilin" ("Öğretmen ve öğrenciler için edeb kuralları") adlı eserinde sade ve genel tarzda açıklanmış kurallara uyulması karşıya koyuluyordu. Bağdat "Nizamiye" medresesinden sonra XIV yüzyılın başında Tebrizin Kuzey-doğusunda bulunan Rebi-Reşidide tahsis edilmiş Darulfunun yakın ve orta doğunun en büyük yüksek öğretim kurumuydu. Darulfununda doğabilimi, felsefe, tarih, tıp, nucum, mantık, ilahiyat bölümleri vardı. Okullar, medreseler ve yüksek öğretim müesseseleri yanında kütüphaneler faaliyetliydi. Ulemalar tarafından yazılmış, ünlü hattatlar tarafından yüzü köçürülmüş, müzehhibler ve nakkaşlar tarafından kaplı süslemeli kitapların sayı vakıf hesabına daha da çokalıyordu.¹⁰ Sözügiden zamanda Azerbaycan'ın Marağa, Xoy, Selmas, Urmıye, Merend, Berde, Gence, Beylegan, Nahçıvan, Bakü ve Şeki şehirlerinde medreseler vardı.¹¹

Medreseler, adeta, büyük mescitlerin-camilerin, özellikle de cuma mescitlerinin nezdinde bulunuyorlardı. Yüksek islami-eğitim kurumu olan cami ve medreselerde bilgin ruhaniler yetiştiriliyordu. İlahiyat dersinin önde tutulmasına rağmen, sosyal ve doğa bilimlerine de büyük önem verilmiştir. Talebeler medresede Kurani-Kerim öğrenmenin yanısıra, islam felsefesi, fıkıh (islam kuralları), arap-fars dillerine de vakıf oluyorlardı. Medreselerde edebiyat, matamatik, nucum (astronomi) ilmleri de tedaris olunuyordu. Aristonun, Mirhondun, Nizaminin, Haganinin, Şems Tebrizinin, Evhedi Marağayinin, Hafızın eserleri, Fuzulinin "Leyli ve Mecnun"u, Caminin kasideleri de tedaris hedefi idi. Azerbaycan'da bir sıra medreseleri müşahede etmiş olan XVII yüzyıl

8 Azerbaycan tarixi.Yeddi cildde.II cild (III-XIII əsrin I rübü). Bakı."Elm".2007,286-297.

9 Azerbaycan tarixi.Yeddicildde. III cild (XIII-XVIII əsrlər). Bakı."Elm".2007, s.518-520.

10 Azerbaycan tarixi.Yeddicildde. III cild, 2007, s. 113-114.

11 F.A.Rüstəmov.2010, s. 168-169.

alman gezgini, tarihçisi Adam Oleari ülkede astronominin, felsefenin ve cebir eğitiminin Avrupa eğitimine uygun olduğunu kaydediyordu.¹²

XVII yüzyıl fransız gezgini Tavernye, medreselerde kullanılan müfredattan bahs ederken yazıyordu ki, kitapların çoğunluğu ünlü Azerbaycan alimi, matamatikçi, astronom, filozof Hacı Nesireddin Tusinin eserleriydi. Eğitim sürecinde Aristonun, Arşimed'in ve Galileonun eserlerinden de yararlanıyorlardı. Mirhondun "Revzet es-Sefa" eseri muhteşem ders kitabı hesab ediliyordu.

XVIII-XIX yüzyıllarda Azerbaycanda, aynı zamanda Şekide medreseler genellikle devlet yöneticileri ve ya zenginler tarafından bir ulema, müderrisin ders, eğitim vermesi amacıyla inşa ediliyordu. Ulema arasında zengin olup kendi geliri ile medrese yaptırnanlar da vardı. Medreseler adeta büyük olup, iki bazen de üç katlı bınadan oluşuyordu. Odaların sayı daha çok olan bu binalar talebelerin hem mütala yapmasına, hem de yaşam ortamına (uyuma, yemek odası, mutfak v. s.) hizmet veriyordu. Medreseni okuldan ayıran başka bir özellik medresede pansion və yatakhaneinin, ibadet için ortamın olması idi. Elde edinilen arşiv belgelerine dayanarak, Rusyadaki tüm müslümanlar yaşayan illerde, hem de Kafkas'da ve Azerbaycan'da mevcut olan okulların kurallarının tahminen aynı olduğunu söyleye biliriz.¹³

II. Azerbaycanın Çar Rusyası tarafından işgali ve dini idarecilik

XVIII yüzyılın sonu-XIX yüzyılın ilk dönemlerinde Azerbaycan'da feodallık peren-perenlik hüküm sürüyordu. Hanlıklar arasında mevcut olan iç çekişmeler Çarlık Rusyası'nın Güney Kafkasyanın ele geçirilmesine ortam yaratan önemli faktörlerden birine çevrildi. Askeri ve ekonomik avantajlardan yararlanan Rusya imparatorluğu 1801 yılından itibaren Güney Kafkasyanın işgaline başladı. Bu ekspansiyanın durdurulmasına Kacarlar İrani (1796-1925'li yıllar) ve Osmanlı imparatorluğu engel olmağa çalışsalar da, yaşanan savaşlar (1804-13'li yıllar I Rusya-Kacarlar İrani, 1806-12'li yıllar Rusya-Osmanlı, 1826-1828'li yıllar II Rusya-Kacarlar İrani ve 1828-1829'li yıllar Rusya-Osmanlı savaşları) çarizmin zaferi ile bitti.¹⁴ Böylece, Güney Kafkasya'nın işgali sonuçlandırıldı.

Güney Kafkasya, Kuzey Azerbaycan'ın Çarlık Rusyası tarafından işgalinden sonra, 1840 yılında uygulanan idari reformuna göre, Gürcistan-İmeretiya guberniyası ve Hazar (Kaspi) vilayetine ayrıldı. *Harita 2*. Nuha gazası, Bakü, Derbent, Guba, Lankaran ve Şamahı (Şirvan) gazaları ile birlikte Hazar iline dahil edildi.¹⁵ Kaspi (Hazar) vilayetinin 1843 yılında

12 Azerbaycan tarihi. Yeddi cildde. III cild (XIII-XVIII əsrlər). Bakı. "Elm". 2007, s. 274.

13 Əhmədov Hüseyn. XIX əsr Azərbaycan Məktəbi. Bakı, "Maarif", 2000. s. 263-265.

14 Azerbaycan tarihi. Yeddi cild. IV cild (XIX əsr). Bakı. "Elm". 2007, s. 17-44.

15 Azerbaycan Tarixi. Yeddi cildde. IV cild (XIX əsr). Bakı "Elm" 2008, s. 93-95.

mezheb üzere (dini tarikat) nüfus sayımı 206,604 müslüman erkek ve 182,977 müslüman kadın (toplam 389,581 müslüman) olmaktadır ki, bunu da 35,161'i müslüman erkek ve 29.754 müslüman kadın (toplam 64.915 müslüman) Nuha gazasının payına düşüyor.¹⁶ Kaynağa göre, vilayetde yaşayan toplam müslüman nüfusun% 16.66'sı Nuha'daki müslüman nüfus idi.

Nuha, Elizavetpol, Şuşa ve diğer gazalarda bulunan Sünni mensebine mahsus ruhani sınıfından kişiler ve prixodların (küçük mahalle kiliseleri ve cami-yazarları) sayısı olan istatistiksel bilgileri, 1849'da Şamahıya dahil olan

(Bakü, Şamahı, Şuşa, Nuha, Lankaran şehirleri ile birlikte-yazarlar) nüfus tablosu, Nuha nüfusunun 7644 erkek ve 6794 kadın olduğunu göstermektedir. Bunlardan 285'i erkek, 257'si kadın din görevlisi idi. Genellikle Nuha'da 46993 erkek, 20321 kadın (toplam 67314 kişi) yaşıyordu ki, bunlardan 1518'i erkek, 1316'sı kadın (toplam 2834) din görevlisi idi.

Şamahı guberniyasındaki beş gazada yaşayan 259,396 erkek ve 217,288 kadın vardı; bunlardan 7,991'i erkek ve 7,054 kadın din görevlisi idi.¹⁷ Böylece, din görevlileri Nuhada yaşayan nüfusun % 4,2'sini oluşturuyorlardı. Genel olarak, bu rakam Şamahı guberniyası için% 3.1 idi. *Foto 1. Şeki şehrinin XIX yüzyılın sonlarına ait görüntüsü.*

İşgal olunan arazilerde dini-irfani tesisatları kontrol altında sağlamak, müslüman ahaliyi yönetmek maksadıyla Çar hükümeti 1823 yılında Güney Kafkasya şia müslümanlarının Şeyhul-islamı (ilk Şeyhulislam Muhammed Ali Hüseyinzadenin vefatından sonra bu göreve onun oğlu Ahmed Hüseyinzade tayin edilmiştir), 1832 yılında sünni müslümanlarının müftisi (ilk müfti Tacuddin Mustafin görevinden uzaklaştırıldıktan sonra, 1842 yılında bu göreve Osman Efendi Velizade tayin olunmuştur) görevini tesis etmiş ve 1872 yılında bunların nezdinde iki bağımsız-Sünni ve Şia Ruhani idareleri kurulmuştur.¹⁸

Güney Kafkasın Çar Rusyası tarafından işgalinden 1872 yılına kadar müslüman ruhanilerin hukuk ve görevleri kesin olarak belirlenmemiştir. Sadece 5 nisan 1872 yılında "Güney Kafkasya Şia ve Sünni Ruhanilerinin Talimatı ve İdare olunması" durumu onaylandı. Bununla ilgili Şia ruhani idaresi yaratıldı. Onun başında duran görevli Şeyhulislam Güney Kafkasya şia ruhanilerinin ali dini temsilcisi hesap edildi. Ancak şeyhulislama ilaveten idarenin terkibine daha 3 kişi dahil idi. İdarenin nezdinde defterhane yaratıldı ki, onun da terkibine bir katib, iki yardımcı ve mirzeler dahil idi. Şeyhulislam, terkibinde olan

16 Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, A.A.Bakhanov adına Tarih Enstitüsünün Arşivi, fond 2/9, iş 8428, varak 7.

17 Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, A.A.Bakhanov adına Tarih Enstitüsünün Arşivi, fond 4/30, iş 98, varak 38-39.

18 Əhadov Abdulla. Azərbaycanca din və dini təsisatlar. Bakı, Azərənəş, 1991; s. 78

dini idareler ve tesisatlarda denetim geçirir ve sonuçlar hakkında Kafkasya'daki canişine-yüksek temsilciye malumat veriyordu.¹⁹

"Güney Kafkasya Şia ve Sünni Ruhanelerinin talimatı ve idare edilmesi hakkında Nizamname", din görevlilerine belli yetki ve ayrıcalıklar tanıyarak beraberinde onları devletin memuru olarak görür, mevcut sosyal-siyasi durumu korumakla görevlendirirdi. Nizamnamenin 41-50'li maddeleri Güney Kafkasya müslüman ruhani sünni taliminin vazifelerini anlatıyordu. Belgeye esasen ruhaniler kendi inanç kurallarına göre ibadetler-törenler teşkil etme, nikah, kurban, sadaka, nezir toplama, dua etme yetkilerini yürütmekle yanaşı, hükümetin emir, serencam ve yasalarını genellikle uygulamalı idiler. İlaveten, onlar kendi nasihatleri ile aynı inanca sahib insanlar arasında İmperator hükümetine ve hükümet tarafından koyulan kurallara sadıklığını telkin etmeli, müslümanlar arasında zararlı ve hükümete karşı ola bilecek propaqandanı önlemeli, karşısudurma zamanı tavsiyeler ile böyle olayların karşısını almağa çalışmalı, yerli hakimiyete bu hususda malumat vermeli idi. Tüm alametdar günlerde ruhaniler tarafından cami ve mescitlerde müslüman ayinlerine, o cümleden yüksek yetkili şahs tarafından koyulan kural ve serencamlara, emirlere uygun şekilde İmparatora, İmperatriçaya, taht-saltanatın varisine ve tüm padişahın sülalesine dua-niyazlar etmeliydi.²⁰

Nizamnameye göre, müslüman görevli ruhaniler öğretime ve sosyal ilişkilerin dengelenmesine katılıyor, fakat bu zaman hükümet kurumlarının bilgilendirilmesinde ve emirlerinin uygulanmasında sorumluluk taşıyorlardı. Onlar için yurtdışı ülkelerin tebeeleri ile ilişki kurmak, hatta nikah kıymak sınırı vardı.²¹ Nizamname Çarlık Rusyasının devrilmesinedek (1917 yılı şubat-yazarlar) yürürlükte kaldı.

II. Nuha'nın (Şekin) işgalinden sonra devlet okulları, camii ve medreseleri

Öndokuzuncu yüzyılın ilk yarısında Kuzey Azerbaycan'ın Çarlık Rusyası tarafından işgali, toplumun birçok bölgesinde ciddi değişiklikler yapmıştır. Çarlık Rusyası, zamanın diğer mutlak monarşileri gibi kitlesel eğitimle ilgilenmese de, "silki eğitim sistemi"ne önem veriliyordu. Hükümet için yetkililer, sadık bakanlar ve din adamları eğitmek, aristokratik yönetişimi geliştirmek ve diğer ülkelerle ilgili olarak bilim ve eğitimde bir denge sağlamak, Rusya'nın önde gelen Avrupa ülkeleriyle yakın ve rekabetçi ilişkileri, ülkenin geri kalmışlığının üstesinden gelme isteği ve kapitalizmin gelişmesi de eğitime verilen dikkatin artmasına katkıda bulundu. Eğitim sisteminde dini okulların kendi yerleri vardı. Rus İmparatorluğu'nun işgal politikasına ve sömürge

19 Azerbaycan Merkezi Devlet Arşivi, Fond 288, liste 1, koruma vahidi 1.

20 Zaqafqaziya Müsəlman Şia və Sünni Ruhanelerinin Nizamnaməsi. 5 Aprel, il-1872. Şekili müderris Hacı Muhammed Efendi el-Ohudi Hacı Kerim oğlunun* şahsi kütüphanesi. *Hacı Muhammed Efendi el-Ohudi hakkında etrafli oku-E.Abdurrahmanov, H.Xəlilov. Şekin Bəzi Görkəmli Din Xadimləri və Ziyahıları. Bakı İslam Universiteti Elmi məcmuəsi. № 10-2015, s 194-204.

21 Zaqafqaziya Müsəlman Şia və Sünni Ruhanelerinin Nizamnaməsi. 5 aprel, 1872.

amaçlarına rağmen, Nuha kazası da dahil olmak üzere Kuzey Azerbaycan'daki din ve dünyevi okulların gelişiminde önemli ilerleme görünmektedir.

İşgalin ilk zamanlarından beri ahali, Rusları işgalcı olarak gördükleri için devlet okullarıyla ilgilenmiyor ve dini okullara-camiler ve medreselere gidiyorlardı. Örneğin, 1829 nizamnamesine göre, Nuhada açılan gaza okulunda 1831 yılında 28, 1842 yılında 60, 1846 yılında 67 ve 1850 yılında 72 öğrenci vardı. Azerbaycan'ın tüm rus okullarında 1843 yılında 476, 1848 yılında 537, 1852 yılında 633 ve 1856 yılında 822 öğrenci vardı.²² Karşılaştırma için, 1846 yılında Şeki camileri yakınındaki okullarda okuyan 450 öğrenci bulunmaktaydı.²³ Devlet okullarında yerel ahalinin sınırlı sayıda olmasına rağmen, zaman içinde bu tür okullara artan bir ilgi de mevcut idi. Örneğin, bu gaza okulu için müslüman ahali tarafından 4613 manat 44 kuruş para toplanmıştır.²⁴

Çarlık Rusyası, sadık din adamları hazırlamak için müslüman okullarının kurulmasına da odaklanıyordu. Azerbaycan'daki ilk müslüman okulu 10 Nisan 1849 yılında Gence'de, 1850 yılında ise Nuha'da müslüman okulu açıldı. Yasal olarak gaza okullarına yakın olan ve türün tek örneği olan müslüman okullarında, öğrenciler yaşlarına ve bilgi derecelerine göre sınıflara ayrılıyorlardı. Ancak bu okullar uzun sürmedi. Maddi zorluklar ve pedagojik personel sıkıntısı nedeniyle 1854 yılında Nukha, 1856 yılında Gence müslüman okulları kapandı.²⁵

Çarlık Rusyası, müslüman nüfusun sempatisini kazanmak, din adamlarını müttefiklerine dönüştürmek amacı ile devlet okullarında şariat öğretilmesine izin verir ve din görevlilerine camiler ve medreselerde, bunun yanı sıra özel evlerde dini eğitim verme fırsatı tanıyordu. "Güney Kafkasyalı müslüman şiiiler ve sünni din adamları nizamnamesi"nin VI bölümü, Güney Kafkasya sünni din adamlarının öğretimi ve eğitimi ile ilgili maddeleri içermektedir. (Madde 100-103). Camilerdeki mollaların müslüman çocuklarını yerel kadıların yakın denetiminde eğitmelerine izin verilmekte, böylece cami okullarında ve diğer manevi eğitim kurumlarında (medreselerde) hükümet için zararlı veya kabul edilemez hallere veya eğitime izin verilmemektedir.²⁶ Guberniya konseyi sunumu ve ihtiyacı üzerine, caminin yakınında yeni dini okulların açılmasına vali tarafından izin veriliyordu. Onların giderlerini karşılamak için mevcut vakfın mülkünün gelirleri ve müslümanların gönüllü bağışlarını oluşturan diğer yığımlar kullanılıyordu. Cami okulları ve medreseleri üzerindeki genel kontrol her guberniya sınırları içindeki guberniya meclislerinde yoğunlaşmıştı. Guberniya konseyleri aynı zamanda onların idare ettikleri medrese ve cami okullarının mevcut durumları hakkında dini otoriteyi kontrolleri

22 Azerbaycan tarixi.Yeddi cildde. IV cild (XIXəsr). Bakı."Elm" 2007, s. 110.

23 İsmayilov M. Şeki (tarixi очерк). Bakı "Azərnaşr" 1982, s. 56.

24 Əhmədov H.M. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. Bakı "Maarif", 2000, s. 19.

25 Əhmədov H.M. s. 62-70.

26 Zaqafqaziya Müsəlman Şiə və Sünni Ruhanilərinin Nizamnaməsi. 5 aprel, 1872.

altında bilgilendirmekten sorumluydu. Medresenin yakından izlenmesi meclis üyelerinden biri, müderris dereceli ruhani tarafından gerçekleştirilirdi. O, dini okullarda zararlı ve hoşgörüsüz propaganda ve eğitimin yayılmamasını kontrol etmek zorundaydı. Belirtmek isteriz ki, Azerbaycan'daki medrese müdürleri çoğunlukla Tiflis'teki Yüksek Ruhani Kurumunda sınavdan geçerek, müderris adına layık bilinmiş yerel dini liderler veya Doğu ülkelerinde dini eğitim almış kişilerdi.

Nuhada, hem devlet hem de dini okullara ahalinin büyük ilgisi vardı. 1852 yılında rus okullarında eğitim alan azerbaycanlıların en yüksek faizi Nuhada (%37-24 kişi) ve Şamahıda (%36-80 kişi) görülüyordu. Toplamda, yüzyılın ortasında Nuhada yaklaşık 32 milli okul ve medrese vardı. 1842'de Bakü, Guba, Karabağ, Nuha, Şamahı ve Taliş kazalarında, tüm camilerde 502 okulda 524 öğrenci ile 534 öğretmen vardı.²⁷ 1853 yılında Nuhada 163 okul, 1389 öğrenci ve 1859 yılında 168 okul ve 1443 öğrenci vardı.²⁸ Devlet okullarına kıyasla, dini okullar çok daha fazla sayıda idi. 1850'de Nuha'da devlet okullarında toplam 72, 1863 yılında 56 kişi eğitilmişse, 1863 yılında müslüman dini okullarındaki öğrenci sayısı 1830'a ulaşmıştı.²⁹

Şeki topluluğunun eğitim ve öğretime olan bağlılığını, Çar yetkilileri kabul ederek yazırlardı: "Şeki ahalisi eğitimi seviyorlar ve bir okul açmak için 4.000 manat para yardımı toplamışlar". Şeki nüfusu Çarlık hükümetine yazırlardı: "Biz okul açmak için bina kurmak için hükümete mümkün olduğunca yardımcı olmaya hazırız. Şehrin merkezindeki müslüman cemiyetinin bildirdiğine göre, 500 kişilik aile reislerinin yarısından fazlası kendi çocuklarını okulda okutmak istiyorlardı".³⁰

1872 yılı eğitim belgesinin ardından, gaza okulları ücretli şehir okulları ile evez olundu. Nuha'daki ilk şehir okulu 1877 yılında kuruldu. Okul üç sınıflıydı. Şehir okulundaki anadili öğretmenleri arasında zamanın ünlü öğretmenleri Abbas Mirza Akhundov, Molla Çelebioğlu ve diğerleri vardı. 1882 yılından beri, okulda özel müzik dersleri açıldı ve burada 25 öğrenci eğitim almağa başladı.³¹

Bu dönemde kız okullarının açılması çok ilerici sayılabilir. Nuha'daki ilk yeni müslüman kız okulu, 1894 yılında tanınmış bir öğretmen ve eğitimci olan Memet Emin Şeyhzadenin karısı, Esmâ Soltan hanım ve kızı Şefika hanım Şeyhzade tarafından kurulmuşdu. Bu okula küçük erkek çocuklar da kabul ediliyorlardı. Öğrenim ayda 1 manatdı. Tam 3 yıl eğitim veren okul, Şefika hanımın babası Memet Emin Şeyhzade'nin Şamahı'da bir okul açmaya

27 Azerbaycan tarihi.Yeddi cildde.IV cild (XIXəsr). Bakı."Elm" 2007, s. 106, 110

28 Əhmədov H.M. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. Bakı "Maarif", 2000, s. 277.

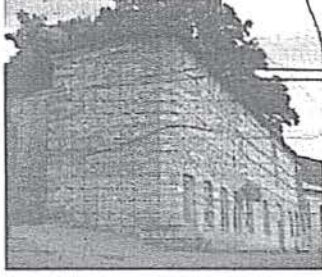
29 İsmayilov M. Şəki (tarixi очерк). Bakı "Azərnaşr" 1982, s. 99.

30 İsmayilov M. 1982, s. 98.

31 Əhmədov H.M. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. Bakı "Maarif", 2000, s. 36-37.

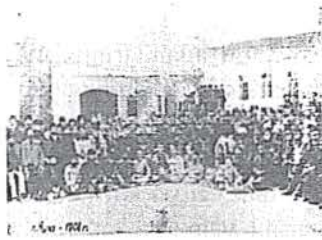

gitmesiyle çalışmayı durdurdu. 1904 yılında Şekide altı ilkokulda okuyan 170 kız vardı.³²

Eğitimin gelişiminde dini liderlerin özel bir rolü olmuştur. Şeki'nin tanınmış bir aydını olan Hacı Abdurahim Ağa'nın inisiyatifile 1898 yılında şehirde yeni bir okul açıldı. Foto 2. O, I Cuma Camii'nin yanına iki katlı bir bina inşa etti ve gerekli malzemeleri aldı. Okulda Kur'ani-Kerim, azerbaycan, rus, arap dilleri, hesap ve Rusya'nın coğrafyası öğretiliyordu. Okul 4 yıllıktı. Öğrenim ücreti düşüktü (ayda 1 manat).Yoksul ailelerin çocukları bu haktan muaf tutuluyor-

lardı. Okulun 3 öğretmeni vardı ve onlara ödenilecek para yeterli olmadıkta ahaliden toplanılıyordu.³³

Bu okula ek olarak, I Cuma Camiinde mes-cid ve medrese de mevcuttu. Foto 3. Azerbaycanlı eğitimci ve yazar Reşid bey Efendiyev (1863-1942), ilkokuluna aynı okulda Mirza Abdurrazaq Qafar Agazadenin medresesinde başlamıştır. Efendizadenin otobiyografisi onun yedili yaşlarındaiken aşağıdaki kitapları okuduğunu gösteriyor: Rendi-ettar, Lüğeti-farsi

(tehtellefz), Eyzen lüğeti-farsi (menzum), arab ve türk (menzum), Elmi-hal, Nezmüllüali, Xudarebbim, Külliyyati-Hafiz sudisile, Gülüstan, Bustani-Sedi, Sudisile, Divani-Füzuli, Leyla-Mecnun, Tarihi-Nadir, Mirze Mehdixan inşası, Molleyi-Rumi mesnevi ve b. Bu okuldan mezun olduktan sonra arapça öğrenmeye devam etmiştir. Hacı Musa Efendi, Hasan Efendi, Qarsçı Molla Mustafa namlardan (adlı şahıslardan) ders almaqla müqeddemati-lisani-arabiyyeye (arab dilinin mükaddimesine-müellifler) aşınmış olmuştur.³⁴ R.Efendiyevin babasının Nuha şariat meclisi üyesi İsmail Efendi Haji Çelebizadenin fakih alim olduğunu not etmek isteriz.

On dokuzuncu yüzyıl Şeki eğitiminin gelişiminde camilerin altındaki okulların ve medreselerin de büyük etkisi olmuştur. Dönemin tanınmış birçok şahısları dini okullarda eğitime başlamıştır. Bu tür okullar yalnızca gazada değil, aynı zamanda Kafkasya bölgesinde de biliniyorlardı. Örneğin, Elican bey Nuhavi medresesindeki ünlü öğretmen, edebiyat eleştirmeni, tercüman Abdulgani Efendi Nuhavi Halisakarızade (1817-1879), 1844 yılından beri öğretmenlik ve pedagojik çalışmalar yürüterek yaklaşık 36 yıl bilimsel ve pedagojik faaliyette bulunmuştur. Medresede öğrenciler cebir, matematik,

32 Əhmədov H.M. 2000, s. 236.

33 İsmayılov M. 1982, s. 99.

34 Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi, M.Füzuli adına Elyazmalar Enstitüsü, Reşit bey Efendiyevin tərcümeyi halı (avtobiografisi) Fond 8, siyahı 1, s.v. 49

geometri, astronomi ve daha fazlası gibi doğa bilimlerinde de iyi bir eğitim almışlardır. Medrese bilimsel düzeyi ve ileri öğretim yöntemleriyle farklıydı.³⁵

Kısa bir süre sonra, Hacı Abdulgani Efendi'nin oğlu (Azerbaycan el yazması kültürünün önde gelen bir temsilcisi, 1860-1879 yıllarında Nuha kazasının baş kadısı olmuş Şemsettin Abdulgani Halisakarızade, on dokuzuncu yüzyılın tanınan isimlerinden biri idi, fars ve arap edebiyatı uzmanı, eğitimci ve kitap uzmanı idi. 1880 yılında vefat etmiştir) ve oğlu Hacı Abdulla Efendi Cuma Camisinde bir medrese düzenledi. O zamandan beri, bu medrese Hacı Abdulkani Efendinin Medresesi olarak bilinir.³⁶

1870'li yıllardan bu yana, bir bütün olarak Çarlık Rusya'daki okul ve medreselerin sayısında artış olmuştur. 1878 yılında Güney Kafkasya ve Dağıstan'da 1825 mescit-cami okulu mevcuttu. Bu okulların çoğu Dağıstanda mevcut idi (888 okul). Aynı yıl Gence'de 232, Bakü'de 277, İrevan'da ise 60 mescit-cami okulu vardı.³⁷

Söz konusu dönemde Nuha gazasında da bir artış yaşandı. Güney Kafkasya Sünni Din Kurumunun prixodlarının, prixod din adamlarının, medrese, vakf ve başkalarının 1885 tarihli gelir beyanında, Yelizavetpol guberniyasına dahil olan Nuha gazasında 146 mescit, 101 prixod, 274 dini tedris müessesesi, 248 öğretmen ve 3558 talebe olduğu kayd edilmiştir. Gazanın merkezinde-Nuha şehrinde 23 cami, 24 prixod, 50 dini eğitim kurumu, 40 öğretmen ve 833 öğrenci vardı.³⁸ Cami ve prixodlarının yanı sıra dini eğitim kurumlarının sayısı nedeniyle, Nuha gazası sadece Bakü guberniyasına giren Guba gazasının gerisinde kalıyordu. Belirtilen göstergelerde Nuha gazası, Kuzey Azerbaycan topraklarını içeren Güney Kafkasya'nın (Bakü, Yelizavetpol-Gence, İrevan ve Tiflis) dört ilindeki tüm gazaları üsteliyordu. Nuha'daki din okullarında okuyan öğrenci sayısı (toplam 833 kişi) Guba bölgesindeki din okullarında okuyan öğrenci sayısından (toplam 724 kişi) daha fazlaydı. Nuha'daki dini okullardan gelen öğrenci sayısı, Guba'daki öğrenci sayısından neredeyse beş kat daha yüksekti.

On dokuzuncu yüzyılın sonlarında Azerbaycan'ın ikinci sanayi kenti olan, aynı zamanda bilimsel, pedagojik ve dinsel ortamda farklı olan Nuha'daki eğitim kurumlarından bahseden Abdülğani Nuhavi Halisakarızade, en ünlülerinin isimlerini söylemiştir:

1. Hacı Muhammed Efendi Nebi efendi oğlunun medresesi.
2. Alican bey Nuhavinin medresesi.
3. Sedrettin bey Nuhavinin medresesi.
4. Alişanın medresesi.
5. Abdullah Efendi Ahundzadenin medresesi.

35 YOM.Türk dünyası medeniyet dergisi, Bakı, 7/2007, s. 23-26.

36 AMBA, Raşid bey Efendiyevin tercüme-yi halı, Fond 8, siyahı 1, s.v. 49.

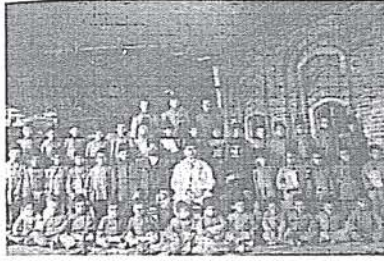
37 Əhmədov H.M. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. Bakı "Maarif" 2000, s. 288.

38 Azerbaycan Respublikası Merkezi Devlet Arşivi, Fond 291, siyahı №1, koruma vahidi № 649.

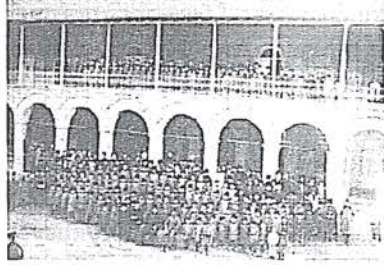

6. Mevlana Muhammed Efendinin medresesi.
7. Beyaz Mescid adıyla bilinen Debbaghane Cami adı altında bir medrese.
8. Cuma Camii'nde medrese.
9. Hacı Şemsettin bey Camii'nde medrese.³⁹

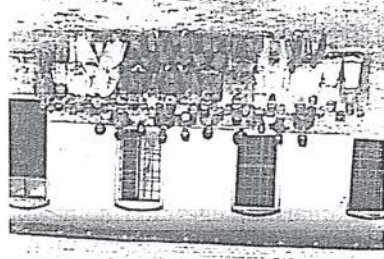
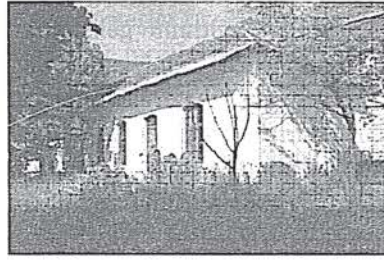
Söz konusu medreseler hakkında ayrıntılı bilgi sahibi olmasak da, araştırma sırasında bu medreselerden bazıları hakkında bazı bilgiler edindik. Yukarıda belirtilen bu medreselerden biri Alican bey Nuhaviye mahsusdu.

Diğer bir ünlü medrese Beyaz Mescid adıyla bilinen Debbaghane Camiide (II Cuma camisi) açılmıştı. Burada Hacı Abdurahman Efendi Hacı Mustafa Efendi oğlunun müderrisliyi ile dersler okutuluyordu. *Foto 4,5.*

Başka bir medrese, "Gödek Minare" olarak bilinen Sedreddin bey Nuhavinin camisinde bulunuyor. Caminin temeli taştan, üst kısmı pişmiş tuğla ve taştan, en üst kısmı pişmemiş tuğla ile tamamlanmıştır. Camiye giriş kapısı üzerinde nebati desenli nash hattı ile yazılmış kitabedeki metne dayanarak şunu söyleyebiliriz ki, cami 1226 hicri senede (milâdî 1811) Hacı Abdurrahman bey ve oğlu Hacı Sedrettin bey tarafından yaptırılmıştır. *Foto 6.* Cami, Sovyet döneminde depo ve ana okul olarak kullanılmış, oradaki okulun ve medresenin ders malzemelerinin çoku mahv edilmiştir. Caminin çatısından çıkardığımız kitaplara ve el yazmalarına göre, burada dini bilimlerin yanı sıra dünyevi bilimlerin de öğretildiğini söyleyebiliriz. Bu öğretim kitaplarından bazılarını not etmeyi uygun bulduk: Kazan ve İstanbul baskısı Kur'ani-Kerim sayfa-parçaları, (el yazısı, nushalar), Sahih-Buhari ve Sahihi-Müslim hadisleri, İslam hukuku (rika hatla yazılmış), Karabaş tecvidi, Tibyan tefsiri, arap alfabe kaydaları ve dilbilgisine ait el yazma notlar, Sarf-Nahiv kitaplarından alıntılar,

39 Kamandar Şerifli.Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızada.Bakı 2002, s. 11-14.

üç çuval yararsız hale gelmiş kitap ve el yazma⁴⁰ (teoloji, dil bilimi, edebi çalışmalar, felsefe, tarih ve s. fenlere ait).

19 yüzyılın sonlarında ve 20 yüzyılın başlarında Şeki şehrinin yanısıra Ohud, Qohmuk, Zeyzit, Baş Kungut, Baş Zeyzit, İnçe, Aşağı Göynük, Dehne ve diğerleri de dahil olmak üzere birçok köylerde medreseler faaliyet göstermiştir.

XIX yüzyılın sonunda, Nuha'daki cami okullarının ve medreselerinin yeniden inşasında ilk adımlar atılmıştı. Devlet okullarından mezun olduktan sonra yurtdışında okuyan aydınlar medrese eğitiminin gelişiminde de önemli yer aldılar. 1896'da, Memet Efendinin başkanlık yaptığı camide yeni bir okul açıldı. Hacı Ağa Muharrem Hüseyinov, Mustafa Bedelov ve Hacı Süleyman Hüseyinov "Üsuli-Sövtiyye" olarak adlandırılan eğitim ocağının kurucuları olmuşlar. Erzurum'da temel şeriat eğitimi alan Memmedemin Şeyhzade burada öğretmenlik yapıyordu. Okul'da azerbaycan, arap ve rusça dilleri, matematik, coğrafya (azerbaycanca) teoloji eğitimi verilmiştir. Anadilde eğitimin yeni yönetimle-ses yönetimi ile öğretilmesi bu okulun avantajıydı. Fakir ailelerin çocukları okula ücretsiz kabul ediliyorlardı. Okulda çalışan 4 öğretmen arasında Omar Faiq Nemanzade ve Kazanfer bey Javanşir vardı. Gori Öğretmenleri Semineri mezunları, rusça öğretmek için davet edilmişti.⁴¹

Yeni tip ruhani okulları arasında 1906'da Garagozov Camii'nde açılmış ilkokulu belirtmek gerekir. *Foto 7*. Bu okul iki sene boyunca eğitim vermiştir. Burada kızlar da eğitiliyordu. Okulun açılışında Şekinin ünlü şahslarından olan Reşidbey Efendiyev, Memet bey Hüseynbeyov, Mustafabey Hüseynbeyov, Hacı Halilbey Sultanov ve diğerleri vardı.⁴²

20 yüzyılın başlarında, çeşitli hayır kurumları eğitimin gelişiminde büyük rol oynamıştır. Özellikle, "Nicat" ve "Neşri-Maarif" cemiyetlerinden bahsedilebilir. Onlar yeni okullar ve medreseler açmağı, mühazireler ve akşam kursları düzenlemeyi, kimsesiz ve yoksul çocukların okullara kayd edilmesi ve eğitimlerinin devam ettirilmelerine destek olmağı, ders kitaplarının baskısı işlerinin yürütülmesini üstleniyorlardı. 1906'da Nuha topluluğu, Birinci Cuma Camii'nde toplaşarak "Cemiyeti-Xeyriyye" ve "Neşri-Maarif" Cemiyetlerini yaratmış ve yukarıda belirtilen işler için bir miktar para toplamışlardı. Ahund Ferecula Pişnamazzade, Ahund Muhammed Hasan Mevlazade, Meşedi Abdullah Gafarov, Şireli bey Emircanov ve Cebrayil Gasimov bu çalışmada farklılık göstermişlerdi.⁴³

Yirminci yüzyılın başlarında, dini eğitim kurumları Çarlık Rusyası'nın birçok yerinde (Buhara, Taşkent, Kazan vb.) faaliyet gösteriyorlardı ve Nuha kazasında din adamlarının bir kısmı bu din okullarında eğitimlerine devam

40 E.Abdurahmanov, H.Xəlilov. Şeki şəhərindəki bəzi məscid və mədrəsələr. Bakı İslam Universiteti Elmi məcmuə. № 11-2016, s. 194-204.

41 Əhmədov H.M. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. Bakı "Maarif" 2000, s. 289-92.

42 Mais Əmrəh., Məhsəti Mais qızı. Şəkiddə Təhsil: tarix, inkişaf yolu. Bakı 2014, s. 113-115.

43 Mais Əmrəh., Məhsəti Mais qızı. 2014, s. 113-118.

etmişlerdi. Ayrıca, yüksek öğrenime devam etmek için Osmanlı İmparatorluğu, Kacar İrani, Suriye, Irak, Suudi Arabistan ve Mısır'a üz tutanlar vardı. Özellikle Kazan, Çarlık Rusyası'ndaki bilimsel kurumlar arasında daha farklıydı. XX yüzyılın başında, İslami ilimlerin yapıldığı üniversitesiyle (1900'da 7000 öğrenci), Kuran matbaasıyla (1902'de 2 500 000 adet basılan 250 eser) ve İslami kitapların bulunduğu kütüphanesiyle (1907'de 20 000 okucu) Kazan, İslam dünyasının başkentlerinden biri oluyordu.⁴⁴ Birinci Dünya Savaşı arifesinde Rusya'da 24.600 müslüman "din adamı-ruhani ülema" vardı. Bunlardan 5500-ü Türkistanda, 2000-i Başkırlarda, 1000-i Volqa Tatarlarında ve 2000-e yakını Dağıstandaydı. 26 300 camii ve mescid, 45 300 görevlisiyle ibadete yönelik hizmet veriyordu. Rusyada 10 ila 12 bin kişiye bir ortodoks kilisesi düşerken, 700 ila 1000 müslümana bir camii düşüyordu.⁴⁵

III. Medreselerde okutulan dersler ve içerikleri

Yüksek din eğitimi kurumları olan medreselerde bilgi alanları iki gruba ayrılıyordu. İlk grup, dini ve dini eğitim için gerekli konuları içermektedir. Bura "Kur'an-ı Kerim" in okunması, yorumlama, metodoloji, hadislerin yorumlanması ve onların sehihliyinin eleştirilmesi, dinin temel ehkamları üzerine incelemeler, fıkıh, hitabet, arap ve fars dilleri, biyografi, kelam (ilahi felsefe) konuları dahildi. Paralel olarak öğretilen ikinci grup bilgiler felsefe, aritmetik, edebiyat, politika, tarih, tıp, cebir, kimya, fizik, astronomi, mineraloji ve diğer bilimleri içeriyordu.⁴⁶

Şeki medreseleri de dahil olmak üzere Güney Kafkasya'da verilen derslerin içeriği, Kur'anın açıklayıcı metinleri, Peygamberlerin tarihi, arap, fars ve tatar dilleri, cuma namazı dahil olmakla namaz kuralları, hitabet, mantık, cebir, ilahiyat, şeriat'tır. Medreselerde öğretilen müfredat Kafkas canişini (genel temsilci) tarafından onaylanıyordu. Ahuntluk derecesi için başvuranlarda bile kaydedilen derslerle ilgili başarı sertifikası talep ediyorlardı.⁴⁷ İslam coğrafyasında olduğu gibi, Kuzey-Batı Azerbaycan'daki medreseler Al-Harazmi, İbn Haldun, Abu Hamid Gazali ve Osmanlı medrese sistemasi tarafından kullanılan yöntemleri uygulamaktaydı. Bu nedenle, konuları aşağıdaki şekilde sınıflandırmak mümkündür:

1. Dilbilimleri - arapça, ana konulardan biri olduğu için, gramer, beyan ve aruz gibi çeşitli dil konularını kapsamıştır.
2. Mantık ve kelam bilimi.
3. Talim bilimleri ve bölümleri - muhasebe, astronomi, hikmet, felsefe, tıp, matematik, tarih, coğrafya vb.

44 Vincent Monteil. Sovyet müslümanları. Türkçesi: Mete Çamdereli. Pınar yayınları. Beyazıt/İstanbul 1992, s. 20-21.

45 Vincent Monteil. 1992, s. 20.

46 F.A.Rüstəmov. Pedagojika tarixi (xarici ölkələrdə təhsil və pedaqoji fikir tarixi) Dərslik.Bakı "Elm və təhsil", 2010, s. 162-163.

47 Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arşivi, Fond 290, siyahı 2, koruma vahidi 2434.

4. Dini bilimler - Kuran, tecvid, fıkıh, tefsir, hadis vb. Medreselerde öğretilen kitaplarla ilgili olarak, herhangi bir yönetici hakem tarafından tanımlanan "buyruk telim" veya dar görüşlü, o devr için sabit bir medrese müfredatının tatbihi iddia edilemez. Ancak, ilm ehli sosyal olayları dikkate alarak "orta yol" tutmuş, birleşik bir eğitim faaliyetinde bulunmuşlar. Eğitim faaliyetinde akide olarak ehli-sünne vel cemaat Maturudi, Eşari, mezheb olarak Hanefi, Şafii ehkamları ve tarikat-tasavvuf olarak Nakşibendilik talim ediliyordu.⁴⁸

Şekide tarihsel olarak faaliyet gösteren cami, mescit terkinde olan medreselerden, ferdi olarak evlerde faaliyet gösteren eğitim kurumlarından bulunan ders malzemeleri arasında arapça ve farsça ders kitapları ve elyazmaları hakimdir. Arapça gramer üzerine çok sayıda ders kitabı olmasının nedeni, arapça'nın İslam dünyasında eğitim dili olmasıydı. Bunun beraberinde çok sayıda dini ve dünyevi bilimleri içeren kitaplara da rastlıyoruz. XIX yüzyıl, XX yüzyılların başında bölgede faaliyet gösteren medreselerin müfredatına-eğitim programlarına dahil olan eserlerin bir kısmının isimlerini kayd etmek istiyoruz: "Kitabi-sebati-acizin (hicri-1299, İstanbul); M.C.Ruminin "Mesnevi"si; Rehberi-Gülüstan (İstanbul-hicri 1308); Kitabut-Talimul-Mutalim (Qurani-Kerimin talim kitabı); İsmayıl Hakkı Bursevinin "Ruhul-Beyan" tefsiri (İstanbul 1287); "Saletu-Mesut" (İstanbul 1325); "Feteveyi-Hindiyye"; Halidi Bağdadinin "Risaleti fi-Tahkik"; "Şerhi-Biheristan"; Muhammed Fahreddin Razinin Tefsiri-Kebir"i; Erzurumlu İbrahim Hakkının "Marifetname"si; "Halebeyi-Kebir" (İstanbul-1295); "Mearici-Nubuvveh" in tercümesi (İstanbul 1306); Molla Caminin "Arap dilinin qrameri" (1905-ci il İstanbul); "Arabeyi-Kamus" (İstanbul-1305); "Kamus" (Fıkıh terminleri-1225); Baba Tağ Halebinin Fıkıha dair tercümesi: (İstanbul-1305); İmam Kestelani. Fıkıh (hicri-1309); "Kuduri Şerif tercümesi". (İstanbul 1309); "Kamus" (İstanbul 1324); Tefsiri-bil-Hezan (İmam Bağdadinin tefsiri. İstanbul-1323); Şeyh Razi Ali Şafii'nin "Arap dilinin qrameri"; Sahihi Buhari; "Kitabi Tenbiyye-fil-ğafin (Şeyh Nasir bin Muhammed bin İbrahim Semerkandi. İstanbul 1325); "Tedrisati ibtidai-tecvid" (İstanbul 1309-1310); "Sarf və Nahiv" (İstanbul 1331); Mevlana Seyyid Sadreddin Konevinin "Miftahul-ğayb eseri"; Sadi Şirazinin "Bustanın Şerhi"; "Yasin-şerif tefsiri"; Sarf ilminə ait kufi, nash və rıqa hattıyla yazılan elyazma kitaplar; "Fıkıh" (şafii mezhebine ait elyazmalar; Güneş sistemi ile ilgili sınavlar, sorular ve cevaplar; tarih, felsefe, muhasebe vb. ders kitapları.

Genel olarak Kanık-Haftaran vadisine dahil olan Şeki ve komşu illerin Zakatala ve Car-Balaken arazilerindeki medreselerde de bahsi geçen devirde benzer öğretim nesnelere kullanılırdı.

Bölge medreselerinde okutulan kitapların çoğunluğu Osmanlı devletinde yayınlanan eserlerdi. Azerbaycanın bir çok şehirlerinde bulunan eğitim ocaklarındaki eserler farklı şekillerde elde ediliyordu. Bir kısmı kitap tüccarları

(mesala, İstanbuldan Batuma, oradan Tiflise, oradan da Azerbaycana getiriliyordu.⁴⁹ Bir kısmı Osmanlıda dini eğitim gören şahslar (mesala, Reşit bey Efendiyevin İstanbulda eğitim gören kardeşi Muhammed Nuhaya gelerken bir senduka yüklü kitab getiriyordu⁵⁰), bir kısmı da Hacca gidenler tarafından getiriliyordu. Bazan da, yerel yöneticiler Osmanlıya müracaat ederek kitaplar gönderilmesini dilemişler. Mesala, 1831-1844'li yıllarda İlisu sultanı olan Danial Sultan Osmanlı devletine bu nedenle mektup ünvanlamıştı.⁵¹

Şeki medreselerinde XIX-XX yüzyılın başında ders veren müderrisler mevcut kaynaklarla yetinmiyor, kendileri arap, fars ve azerbaycan dillerinde ders kitapları derliyor, manzum sözlükler hazırlar, cüngler (şairlerin seçilmiş eserleri, yahut beytlerin elyazma koleksiyonu) yazıyor, aynı zamanda kitap yüzü kopyalama ile de meşğullerdi. Eserlerin büyük çoğunluğu nash, nestelik, taalik, bazan da şikeste-nestelik, şikeste hatla yazılıyordu. Böyle eserlerin yazarlarına Nuha kazasının merkezi medreselerinde ve köylerinde bulunan medreselerde rastlanıyordu. Onlardan bir kısmını kayt etmek isteriz: Hacı Muhammed efendi bin Hacı Abdurrahmanın elyazısı olan, nash hatla hicri tarihle 1256'lı yılda (miladi 1840) yazılan "İslam hukuku"; Muhammed Ahundzadeye mahsus olan, rika hatla elyazma "Naati-şerif"; Hacı Abdülgani efendi ibn Hacı Muhammed efendi Nuheviye mahsus "Hamid. Menzum Luğat" (arap ve fars dillerinde, hicri 1250, miladi 1834); Hacı Abdülgani efendiye mahsus "Teysirun fi elmil-eruzi vəl-ğafiyeti" (arap dilinde, hicri 1284, miladi 1867); Molla Muhammed ibn Molla Muhammedin hicri 1292, miladi 1875'de yazdığı cüngler (kaleme alındığı yer Zeyzit köyü) ve s.⁵²

Böylece, medreselerin, bilginin insanlar arasında yayılmasıyla birlikte, aynı zamanda kültürel mirasımızı ve el yazısı kitap kültürümüzü geliştiren bir mekan olduğu sonucuna vardık. Şeki medreselerinde çalışan öğretmen ve müderrisler Mirahmet Abdullah oğlu Ahundzade, Abdulla Abdülgani Nuhavi oğlu Halisakarızade, Molla Yaqub Hacı Mahmud oğlu Nuhavi, İsa Hacı Bilal Efendi oğlu Nuhavi, Abdullah Naci, Kerem el-Vedahi Halisekarızade, Ahmed Efendi Muhammed Efendi'nin oğlu Aşağı Göynuklu, Ahmet İbrahim Halil oğlu Efendizade ve bir çok aydın, katip ve hattatların⁵³ yazıları kitap kültürümüzün değerli incileri olarak Azerbaycan ve Doğu klasiklerinin yüzlerce el yazması, halen El Yazmaları Enstitüsü'nde korunmakta ve incelenmektedir. Ne yazık ki, Azerbaycan'da Sovyet hakimiyeti kurulduktan sonra dine karşı mücadele yaygınlaşmış ve yürütülen ateist propagandası sonucuyla yüzyıllar boyunca halkımızın yarattığı maddi ve manevi kültür örnekleri çoğulukla yok edilmiştir.

49 "İrşad" gazetesi, 26 şubat 1908 sene, №24; 28 şubat 1908 sene, №26; 10 mart 1908 sene, №30; 20 mart 1908 sene, №36

50 Raşid bek Efendiyevin tercüme-yi-hali. Elyazmalar Enstitüsü. Fond 8, siy. 1, s.v. 49

51 XIX əsr Azərbaycanın Şimal-Qərbində (Qanux-Həftəran Vadisi) Dini Həyat, Elm və Mədrəsələr. Bakı "Nurlar" 2016, s. 148.

52 AMEA M.Füzui adına Əlyazmalar İnstitutunun Fondu. Əlyazmalar Kataloqu (Cünglər) Bakı "Elm" nəşriyyatı 1997.

53 Kamandar Şərifli. Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə. Bakı 2002, s. 11, 12, 28

Camilerin ve okulların faaliyetleri yasaklanmış, dini eğitim kurumları kapatılmış ve dini literatür esasen mehv edilmiştir.⁵⁴

3 Sonuç.

Çarlık döneminde devletin dini alanda temel amaçlarından biri, halkın hıristiyanlaştırılması-ortodokslştırılması idi. Egemen Rus ırkının diğer ırkları asimile etmesi ancak onların dinlerini değiştirmesiyle mümkün olabilirdi. Bu hususta Çarlık Rusyası işgali altında olan halkların hıristiyanlaştırılmasına çalışıyordu. Fakat diğer dinler, özellikle de İslam dini aleyhine ciddi baskılar, medreseler ve camilerin kapatılması, dağıtılması vakası yoktu. Sömürge ve sömürücü politikalara rağmen, dini eğitim kurumları faaliyet göstermeye devam ediyor ve ibadete izin veriliyordu. Azerbaycanın bir çok il ve ilçelerinde dini okullar dahil, Kazan, Buhara, Taşkent, Semerkand kimi şehirlerde yüksek din okulları da varlığını sürdürüyordu. Yüksek ve orta din okullarının müslüman din adamlarının elinde olması ruslaştırma ve pravoslavlaştırma politikasına siper oluyordu. Bu okullarda yetiştirilen aydınlar sadece eğitim ve kültürde değil aynı zamanda kamusal ve politik yaşamda da önemli bir rol oynamaktaydılar ve 20 yüzyılın başlarında başlayan ulusumuzun milliyetçi kurtuluş hareketinin zaferle sonlanmasında görevlerini yeterince yerine getirmiştiler.

Böylece, 19 ve 20 yüzyılların başlarında Şekide'ki cami ve medrese eğitimine kısa bir bakış ederken devletin ilgisinin sınırlılığına, hükümetin eğitim kitesine ilgisizliğine ve yeterince para ayırmamasına rağmen, mescit ve medrese kurumlarının belirli bir gelişim seviyesine ulaştığını, ahalinin okulların açılmasında gösterdikleri ilgi ve yardımını, din eğitimi ile birlikte dünyevi eğitimin de geliştiğini gözlemleye biliriz. Bu gelişmenin sonucu, büyük bir nesil Azerbaycan aydınlarının yetişmesiydi. Bu aydınlar, Azerbaycan'ın dini, sosyo kültürel ve medeni gelişiminin tüm yüklerini omuzlarında onurlu bir şekilde taşıyabiliyorlardı.

3 Edebiyyat

1. Abdurahmanov E. Sovet Azərbaycanının Şəki qəzasında milli-mənəvi dəyərlərə və dini adət və mərasimlərə münasibət. Bakı İslam Universiteti Elmi məcmuə. № 12-2017.
2. Abdurahmanov E., H.Xəlilov. Şəki şəhərindəki bəzi məscid və mədrəsələr. Bakı İslam Universiteti Elmi məcmuə. № 11-2016.
3. Abdurahmanov E., H.Xəlilov. Şəkinin Bəzi Görkəmli Din Xadimləri və Ziyahıları. Bakı İslam Universiteti Elmi məcmuası. № 10-2015.
4. Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi (AMBA), M.Füzuli adına Elyazmalar Enstitüsü, Reşit bey Efendiyevin tərcümeyi hali, Fond 8, siyahı 1, s.v. 49
5. AMBA M.Füzuli adına Elyazmalar Enstitüsü Fondu. Elyazmalar Kataloku (Cümlələr) Bakı "Elm" nəşriyyatı 1997.
6. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arşivi (ARMDA), Fond 288, listə 1, koruma vahidi 1.
7. ARMDA, Fond 290, siyahı 2, koruma vahidi 2434.
8. ARMDA, Fond 291, siyahı №1, koruma vahidi №649.
9. AMBA, A.A.Bakıhanov adına Tarih Enstitüsünün Arşivi, fond 2/9, iş 8428, listə 7.
10. AMBA, A.A.Bakıhanov adına Tarih Enstitüsünün Arşivi, fond 4/30, iş 98, listə 38-39.
11. Azərbaycan tarixi. Yeddi cild. IV cild (XIX əsr). Bakı. "Elm". 2007.
12. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. II cild (III-XIII əsrin I rübü). Bakı "Elm" 2007.
13. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. III cild (XIII-XVIII əsrlər). Bakı. "Elm". 2007.
14. Bünyadov Ziya. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007.
15. Əhədov Abdulla. Azərbaycanda din və dini təsisatlar. Bakı, Azər nəşr, 1991.
16. 15. Əhmədov Hüseyn. XIX əsr Azərbaycan Məktəbi. Bakı, "Maarif", 2000.
17. İbn-Əl Əsir. Əl-Kamil Fit-Tarix. Ərəb dilindən tərcümə edən M.Əfəndizadə. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı. Bakı 1959.
18. İrşad kəzətesi, 26 şubat 1908 sənə, №24; "28 şubat 1908 sənə, №26; 10 mart 1908 sənə, №30; 20 mart 1908 sənə, №36
19. İslam Ansiklopedisi. Türkiyə Diyanət Vəqfi İslam Araştırmalar Mərkəzi. Cild 28. Ankara 2003.

20. Mais Əmrah, Məhsəti Mais qızı. Şəkidə Təhsil: tarix, inkişaf yolu. Bakı 2014.
21. Niyazov Əhməd. XIX əsr Azərbaycanın Şimal-Qərbində (Qanıx-Həftəran Vadisi) Dini Həyat, Elm və Mədrəsələr. Bakı "Nurlar" 2016.
22. Rüstəmov F.A. Pedaqoika tarixi (xaricdə təhsil və pedaqoika fikir tarixi) Derslik. Bakı "Elm və təhsil", 2010.
23. Şərifli Kamandar. Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə. Bakı 2002.
24. Vincent Monteil. Sovyet müsəlmanları. Türkçesi: Mete Çamdereli. Pınar yayınları. Beyazıt/İstanbul 1992.
25. YOM. Türk dünyası mədəniyyət dərgisi, Bakı, 7/2007.
26. Zaqafqaziya Müsəlman Şiə və Sünni Ruhanilərinin Nizamnaməsi. 5 Aprel, il-1872. Şəkili müderris Hacı Muhammed Efendi el-Ohudi Hacı Kerim oğlunun şəhsi kütüphanəsi.
27. Мамедова Ф.Дж. Политическая история и историческая география Кавказской Албании (III и. до и. э.-VIII в. и. э.) Баку-Элм. 1986.